

Юлія Наняк

МИКОЛА ЛУКАШ ЯК ПЕРЕКЛАДАЧ “ФАУСТА” ЙОГАНА ВОЛЬФґАНґА ГЕТЕ

У статті розглянуто першу частину трагедії Й. В. Гете “Фауст” у перекладі М. Лукаша. Під час аналізу перекладу увагу зосереджено на відтворенні особливостей індивідуалізованого мовлення персонажів.

Ключові слова: переклад, Гете, Лукаш.

Мета цієї розвідки – шляхом аналізу українських та англомовних перекладів “Фауста” з’ясувати, яке місце серед них посідає переклад М. Лукаша у світлі новітніх перекладознавчих парадигм. Звичайно, в одній статті неможливо охопити всі аспекти такого багатогранного літературного явища, як українська Фаустіана. Лукашевий переклад “Фауста” привернув увагу багатьох дослідників, зокрема В. Савчин, Л. Череватенка, В. Андрієнко.

Переклади лірики Й. В. Гете мають велике значення для розвитку художнього перекладу. В Україні знали твори Й. В. Гете завдяки невтомній праці Й. Левицького (“Erlkönig” 1838) І. Франка (“Герман і Доротея”, “Фавст” (перша частина, третій акт другої частини), П. Куліша (пісня Міньйони з “Років навчання Вільгельма Майстра”), Б. Грінченка (відомий його переклад балади “Erlkönig”, також намагався перекласти “Фауста”, проте переклад так і не видали), Ю. Федьковича (переважно переспіви, найвідоміший – пісня Міньйони) та багатьох інших [2; 18]. Та для української літератури важливі не лише українські переклади з Й. В. Гете. В оповіданнях Т. Шевченка можна знайти безліч згадок імені Й. В. Гете та цитат з його творів у російському перекладі Е. Губера, який переклав “Фауста” у 30–40-х роках ХІХ століття [18, с. 127].

Справжній прорив у знайомстві України з Гете стався 1882 року, коли в часописі “Правда” з’явився початок перекладу “Фауста” аж до сцени “Кухня чарівниці”, згодом видавництво “Світ” видало першу частину в перекладі І. Франка з передмовою М. Драгоманова [18, с. 127]. Потім І. Франко відклав роботу над “Фаустом” майже на 20 років – 1899 р. повернувся до цього твору. Нині існує три опубліковані переклади українською мовою першої частини “Фауста” (І. Франка (1882), Д. Загула (1919), М. Улезка (1926)) та один переклад “Фауста” повністю – М. Лукаша (1955).

М. Лукаш почав перекладати “Фауста” Й. В. Гете ще старшокласником, продовжував у студентські роки, але, на жаль, перший переклад пропав під час війни [12, с. 149]. І лише у березні 1955 р. рукопис “Фауста” у перекладі М. Лукаша був зданий до складання, у вересні підписаний до друку, а наприкінці року вийшов у світ восьмитисячним накладом з відомими у Німеччині класичними ілюстраціями А. Ліцен-Майєра та Ф. Зімма. Поява цього перекладу стала великою подією в українському літературному житті. М. Лукашеві вдалося відтворити “скарбами української мови і могутній стиль космічних гімнів трагедії, і веселі теревені п’яних бюргерів, і чистоту, щирість, а водночас духовну обмеженість Гретхен... і багато іншого” [18, с. 128].

М. Лукашеві закидали надмірне захоплення архаїзмами та діалектизмами. Як писав Леонід Первомайський, “Тінь травестійного Енея стояла за спиною перекладача” [13, с. 370]. Подібної думки дотримувався і В. Коптілов, зазначаючи, що на такій кількості сторінок неможливо уникнути певних помилок та неточностей. Та головною провиною перекладача, на думку В. Коптілова, є те, що він не прислухався до зауважень редакторів першого видання [10, с. 107].

На рецензію Леоніда Первомайського М. Лукаш не відреагував публічно, проте внутрішня видавнича рецензія В. Коптілова таки змусила його вступити в полеміку. М. Лукаш пише три статті-відповіді: “Хто такі були двораки”, “Про змішування західноєвропейських реалій з польськими та про тінь Франца-Йосифа”, “Про зниження стилю та про скривдженого Мефістофеля” [11, с. 503], у яких обґрунтовує свої перекладацькі рішення, які викликали критику.

Якщо Й. В. Гете вважав “Фауста” найважливішим твором свого життя, то М. Лукаш у розмові з В. Житником зізнався, що саме цей твір йому найдорожчий [7, с. 18].

Цей твір – глибокий філософський трактат, його філософська побудова вимагає читацької підготовленості та знання основ філософії Канта, яка прийшла на зміну емпіризму та скептицизму, що домінували доти. Саме ці дві філософські течії уособлюють головні антиподи трагедії: Фауст – ідеаліст, який шукає сенс життя і вічні істини, а Мефістофель прагне лише до миттєвого чуттєвого задоволення і намагається схилити до цього Фауста. В оригіналі філософські думки, ословеснені високим стилем, перетинаються з цензурною лайкою. Персонажі “Фауста” М. Лукаша вже не є німцями, в їхні образи проникли елементи української ментальності. Саме цим можна пояснити вибірковість М. Лукаша у пом’якшенні деяких реплік оригіналу. В сценах “Авербахів склеп у Лейпцігу” та “Вільпуржина ніч” М. Лукаш

повністю відтворює всю гостру лайку оригіналу, але у мові Гретхен вдається до певної евфемізації. У сцені “В’язниця” Гретхен співає пісню, взятую з німецької народної казки про дівчину, яку замордувала зла мачуха: “*Meine Mutter, die Hur*” [23, с. 261]. М. Лукаш перекладає “*die Hur*” як “*ледащо*”, хоч інші перекладачі вживали слова “*курва*” (І. Франко [16, с. 344] та Д. Загул [3, с. 131-132]) і “*шлюха*” (М. Улезко [4, с. 281]). Піти шляхом інших перекладачів М. Лукаш не міг, адже це б означало цілковите перекреслення образу тієї Гретхен, яку він змальовував у всій першій частині. Саме тому в його перекладі читаємо “*Моя мати, ледащо*” [5, с. 174].

На перший погляд через оту віртуозну легкість, з якою читається переклад М. Лукаша, доволі важко відчувати клопітку роботу й уважність до деталей, які і створюють цю злагодженість та гармонійність.

*Faust (allein). Wie nur dem Kopf nicht alle Hoffnung schwindet,
Der immerfort an schalem Zeuge klebt,
Mit gierger Hand nach Schätzen gräbt,
Und froh ist, wenn er Regenwürmer findet!* [23, с. 150]

Це початок другого монологу Фауста, коли він критикує Вагнера. Вагнер і Фауст – обидва вчені, та Вагнер – упевнений, що вся мудрість є у книжках і в них можна знайти відповідь на всі питання, реальне життя його цікавить мало, він переконаний, що знає майже все і може навчити будь-кого, поважає Фауста лише тому, що той – загально визнаний авторитет. Фауст, на противагу Вагнеру, більше цікавиться реальністю і дивиться на життя глобальніше, він усвідомлює, що, хоч і прочитав безліч книжок, та про життя знає дуже мало.

Цього монологу Фауста не було в “Прафаусті”, тобто це вже переосмислення життя більш зрілим Гете.

*Фауст (сам). I як лиш голова йому не трісне,
Що в ню раз в раз таке терміття тисне,
За скарбами так поквално гребе,
А радуєсь, як хробака найде!* [16, с. 199]

*Фауст (сам). Як цієї голови ще держаться надії,
Що над обгризками куняє по куткам,
Жадібною рукою шукає скарбів там, –
А знайде черв’яка, – Бог знає, як зрадіє!* [3, с. 32]

*Фауст (сам). I як в цій голові не зникне вся надія!..
Вік липне до хламіття витхлого й сидить,
Жадливою рукою хоче клади рить,
А нагребє дощовиків, то вже й радіє...* [4, с. 71]

Уже на фонетичному рівні знаходимо невідповідності. Перекладачі додають зайві строфи і цим змінюють сам настрій вірша. Лише у перекладі М. Лукаша і рима, і ритм зберігаються повністю.

*Фауст (сам). Iще його не зрадила надія;
Копається в зноїську, скарб шука,
А знайде часом черв’яка,
То, дурень і тому радіє...* [5, с. 42]

На лексичному рівні також можна виявити певні відмінності між самими образами Фауста. Таким чином, Фауст І. Франка говорить мовою, якою спілкувалися на той час мешканці Західної України. Про це свідчать такі форми слів, як “ню” – “неї” та “радуєсь” – “радіє”. Та, як пояснює І. Франко у передмові до “Фауста”: “Я поклав головно вагу на зрозумілість і ясність бесіди, уникаючи по змозі менше вживаних провінціалізмів, окрім хіба тих немногих місць, де того вимагало окремішне забарвлення в самім оригіналі” [16, с. 180]. В устах Фауста М. Улезка та Д. Загула початок цього монологу звучить не так поважно, як в оригіналі, оскільки вони замінили чотири- і п’ятистопні ямби Й. В. Гете на шестистопні, тому змінилася і тональність вірша: де у Й. В. Гете відчувається драматизм та розпач, у перекладачів – роздуми. Звичайно, вони намагалися компенсувати це експресивною лексикою, до прикладу: “*обгризками*”, “*хламіття витхлого*”.

Щоб надати монологам героїв більш жартівливого характеру, Й. В. Гете використовував короткі стопи. Так, у монолозі Малпія використано двостопний ямб, що надає “танцювального” ритму віршеві. Хоч на лексичному рівні він звучить поважно, та завдяки тому, що його говорить Малпій та ще й двостопним ямбом, читач не буде сприймати ці погрози серйозно.

Der Kater. Das ist die Welt: / Sie steigt und fällt / Und rollt beständig; / Sie klingt wie Glas – / Wie bald bricht das! – / Ist hohl inwendig. / Hier glänzt sie sehr / Und hier noch mehr: / “Ich bin lebendig!” – / Mein lieber Sohn, / Halt dich davon! / Du mußt sterben: / Sie ist von Ton, / Es gibt Scherben! [23, с. 200]

Тут використано дев’ятирядкову строфу з римуванням *aabbbggb*, а потім п’ятирядкову з римуванням *aaabab*. Усі перекладачі намагалися зберегти двостопний ямб. Та в оригіналі Й. Гете вводить хорей у п’ятирядковій строфі: “*Du mußt sterben*” для підсилення ефекту

драматичності на лексичному рівні. М. Лукаш відтворив акценти оригіналу повністю, дотримуючись розміру оригіналу, поставивши лексичне та змістове навантаження саме там, де і в оригіналі: “*I sam za te ж / Тоді помреш ти*” Та все ж оте “*tußt*”, що передає визначеність завершення, тобто, що “*ти мусиш помрети*”, не передано у перекладі. У М. Лукаша цей уривок звучить радше як застереження, тобто є змога уникнути смерті, чого немає в оригіналі.

Мавпій. *Оце земля: / летить, кружля, / Не знає впину; / Бряжчить, як скло, / Бо в ній дупло / На всю нутрину; / Блищить, мигтить, / Кругом ряхтить, – / Гляди, мій сину, / За рухом стеж, / Бо розіб'єш / Її до решти / I sam za te ж / Тоді помреш ти* [5, с. 98-99].

Багато перекладачів ввели порівняння світу з м'ячем: Ч. Брукс (1856) та Б. Тейлор (1870) “*The world's the ball*”, М. Улезко (1926) “*Це світ наш: бач – Скаче, як м'яч*” та Е. Кляйн (2003) “*The world's a ball It lifts to fall*”. Тобто образ світу, як кулі, м'яча чітко видно з оригіналу. Досить легко провести паралелі, адже і в українській мові існує вислів “*земна куля*”. Та все ж прямого порівняння немає, є лише натяк. Лише М. Лукаш передав цей натяк натяком, залишаючи за читачем останнє слово.

Хоч на сьогодні і вважається, що “*Фауст*” не сценічний твір, проте за життя Й. В. Гете його ставили на сцені без купюр, адже і призначений він був саме для сцени. І навіть цей маленький монолог має велике сатиричне підґрунтя, а саме: це жорстокий насміх над геологічною теорією Кувьє (теорією катастроф) і вулканічною. За теорією катастроф поверхня земної кулі мінялась іноді за один момент: це був або страшний вибух розтопленої лави, що ламав земну кору, або що об землю вдарялися великі космічні тіла. Ще однією теорією формування земної кори була водяна, або нептунічна, теорія. Ця теорія визнавала за водою найбільшу роль у формуванні земної кори. Й. В. Гете жив якраз за часів сутичок між науковцями і був прихильником водяної теорії. Він не шкодував сил, щоб висміяти вулканістів. Тут він якраз сміється з учення, що земля має тоненьку кору, мов от-от розіб'ється [4, с. 312-313].

Wagner. *Allein die Welt! des Menschen Herz und Geist!
Möcht jeglicher doch was davon erkennen.* [23, с. 149]

Wagner. *But then the world and man, his heart and brain!
Touching these things all men would something know* [24].
*Но світ, дух людський і життя!
Таж кожен рад пізнать все те* [16, с. 198].

Ваґнер. *А світ!? Всі тайни духа й серця –
Про це хотів би кожен щось узнати!* [3, с. 32]

Ваґнер. *А світ –же!?!.. людський дух!?!.. а серце ж бо людське!?!.
В цім децо знати схоче кожная людина* [4, с. 70].

Wagner. *But, ah, the world! the mind and heart of men!
Of these we each would fain know something just the same* [22].
*А світ? А людський ум і почуття?
Пізнати їх усякий з нас бажає* [5, с. 41].

Wagner. *But, the world! Men's hearts and minds!
Something of those, at least, I'd like to know* [20].

У цьому прикладі можемо побачити чітке протистояння серця як центру почуттів та емоцій людей і духу як зосередження думок, поглядів. Усі аналізовані англомовні перекладачі пішли одним шляхом: “*heart and brain*” (А. Свонвік), “*mind and heart of men*” (Дж. Пріст), “*Men's hearts and minds*” (Е. Кляйн), тобто наголос на поняттях серця і розуму. Д. Загул повністю дотримується букви оригіналу: “*духу й серця*” та додає “*тайни*”, тобто вводить натяк на непізнане. В М. Улезка цей уривок передано надто емоційно: “*людський дух!?!.. а серце ж бо людське!?!.*” З таким чуттям про науку може говорити лише людина, яка справді нею захоплюється, живе. Таке трактування не надто підходить для цього уривка, адже Ваґнер протиставляється Фаусту.

І. Франко перевів це протистояння в іншу площину: в його перекладі “*Herz*” – це “*життя*”. Це повністю зрозуміло, враховуючи час перекладу: саме тоді набула популярності “*філософія серця*” П. Юркевича, де він стверджував, що саме в серці зосереджено все наше життя [8, с. 8].

М. Лукаш повністю змінив поняття: “*людський ум і почуття*”. На перший погляд може здатися, що цим перекладач відійшов далі від оригіналу, та М. Лукаш як учений з енциклопедичними знаннями добре розумів, що в українському сприйнятті концепти “*серце*” і “*дух*” відрізняються від німецьких та англійських. Українська філософія трактує серце як орган розуміння, як центр, що зводить воедино думку, волю та віру [6, с. 27].

Для того щоб перекладати такий твір, як “Фауст” Й. В. Гете, потрібно добре розуміти епоху написання твору, що мав на увазі автор, а також інтертекстуальність деяких фрагментів. Адже “Фауст” має два змістові пласти: перший – це дитяча казка, де все ж добро перемагає зло, а грішник через щире розкаяння потрапляє на небо. Переклад такої казки не викликає значних труднощів. А от другий змістовий пласт – це філософський трактат, розбавлений гострою сатирою на сучасників та реалії життя, це синтез молодого Гете – гострого сатирика і бунтівника, старшого філософа з багатим життєвим досвідом. Саме тому перекласти цей пласт надзвичайно важко. Тут знову можна провести паралелі між автором і перекладачем: обидва почали працювати над “Фаустом” ще в дуже юному віці, а закінчили у зрілому.

Порівняльний аналіз перекладів І. Франка, Д. Загула, М. Улезка й М. Лукаша показує, що “Фауст” М. Лукаша найбільше відповідає вимогам часу. Його розуміння філософського змісту “Фауста” підтвержене ґрунтовними коментарями. Отже, за спиною перекладача стояла не тень травестійного Енея, а глибока ерудиція, начитаність та розуміння духу першотвору.

Література

1. Аникст А. А. Гете и Фауст: От замысла к свершению / А. А. Аникст. — М.: Книга, 1983. — 271 с.
2. Бондаренко Н. Гете в українській періодиці / Н. Бондаренко // Літературна Україна. — 1972. — 11 квітня. — С. 4.
3. Гете Й. В. Фауст. Перекл. з нім. Д. Загула / Й. В. Гете. — Київ-Відень: Вернігора, 1919. — Ч. 1. — 1919. — 136 с.
4. Гете Й. В. Фауст: Трагедія. Перекл. з нім. М. Т. Улезко / Й. В. Гете. — Харків: Держ-видав України, 1926. — Ч. 1. — 331 с.
5. Гете Й. В. Фауст; Лірика: Пер. з нім.; Передм. Д. Наливайка “Поет національний і всевітній”, С. 5–22. / Й. В. Гете. — К.: Веселка, 2001. — 478 с.
6. Дубровіна К. О. “Філософія серця” в українській культурній традиції / К. Дубровіна // Мультиверсум. Філософський альманах. — К.: Центр духовної культури. — 2006. — № 52. — С. 22–37.
7. Житник В. Микола Лукаш – перекладач і лінгвіст / В. Житник // Наукові записки НТШ. — 2000. — Т. 18: [Спец. випуск]. — У 2 ч. — Ч. 1. — С. 17–22.
8. Ільїн В. В. Ідея як основа формування кордоцентризму П. Д. Юркевича / В. В. Ільїн // Мультиверсум. Філософський альманах. — К.: Центр духовної культури. — 2000. — № 13. — С. 3–13.
9. Йогансен М. Передмова до перекладу // Гете, Й. В. Фауст: Трагедія. Перекл. з нім. М. Т. Улезко / Й. В. Гете. — Харків: Держвидав України, 1926. — С. 1–6.
10. Коптілов В. Німецькі класики українською мовою / В. Коптілов // Всесвіт. — 1970. — № 6. — С. 105–108.
11. Лукаш М. Хто такі були двораки; Про змішування західноєвропейських реалій з польськими та про тінь Франца-Йосифа; Про зниження стилю та про скривдженого Мефістофеля [публікатор М. Стріха] / М. Лукаш // Записки НТШ: Праці філол. секції. — 1995. — Т. ССХХІХ. — С. 505–517.
12. Микитенко О. Микола Лукаш і “Всесвіт” / О. Микитенко // Всесвіт. — 2005. — № 1-2. — С. 148–159.
13. Первомайський Л. “Фауст” Гете в перекладі М. Лукаша: Замітки на полях рукопису / Леонід Первомайський // Леонід Первомайський. Твори: У 7 т. — К., 1970. — Т. 7: Творчий будень: Статті. Спогади. Замітки. — С. 362–378.
14. Савчин В. Р. Новаторство Миколи Лукаша в історії українського художнього перекладу: дис... канд. філол. наук: 10.02.16 / В.Р. Савчин; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. — К., 2006. — 20 с.
15. Словник української мови: В 11 т. / Редкол.: І. К. Білодід (голова) та ін. — К.: Наукова думка, 1970–1980.
16. Франко І. “Фавст” Гете / І. Франко // Зібрання творів у п'ятдесяти томах, Т. 13. — К.: Наукова думка, 1978.
17. Хоруженко В. Новий переклад “Фауста” / В. Хоруженко, Н. Кустовська, В. Коптілов // Вітчизна. — 1957. — № 1. — С. 160–164.
18. Цимбалюк Д. Гете по-українському / Д. Цимбалюк // Жовтень. — 1970. — № 12. — С. 126–129.
19. Duden Deutsches Universalwörterbuch / 5-te überarbeitete Auflage, herausgegeben von der Dudenredaktion, Dudenverlag, Mannheim–Leipzig–Wien–Zürich, — 2003. — 1892 S.
20. Goethe J. W. Faust / Transl. by A. S. Kline. — [E-resource] Access: <http://www.tonykline.co.uk/PITBR/German/Fausthome.htm>
21. Goethe J. W. Faust / Transl. by Ch. T. Brooks. — [E-resource] Access: <http://www.gutenberg.org/etext/14460>
22. Goethe J. W. Faust / Transl. by G. M. Priest. — [E-resource] Access: <http://www.publicappeal.org/library/goethe/faust/index.htm>
23. Goethe J. W. Faust. Gesamtausgabe / J. W. Goethe; Leipzig: Insel-Verlag. — 1969. — 651 S.
24. Goethe J. W., Faust. Transl. by A. Swanwick / J. W. Goethe; London G. Bell and Sons, Ltd., 1928. — 437 p.